

**МІНІСТЕРСТВО ВНУТРІШНІХ СПРАВ УКРАЇНИ
ХАРКІВСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ВНУТРІШНІХ СПРАВ**

*Факультет № 6
Кафедра соціології та психології*

ТЕКСТ ЛЕКЦІЇ

навчальної дисципліни «**Культура професійного спілкування**»
обов'язкових компонент
освітньої програми першого (бакалаврського) рівня вищої освіти

053 Психологія (практична психологія)

Тема № 2 *Основні психологічні теорії, що описують процес спілкування*

Харків 2023

ЗАТВЕРДЖЕНО

Науково-методичною радою
Харківського національного
університету внутрішніх справ
Протокол від 30.08.2023 №7

СХВАЛЕНО

Вченою радою факультету № 6
Протокол від 25.08.2023 №7

ПОГОДЖЕНО

Секцією Науково-методичної ради
ХНУВС з гуманітарних та соціально-
економічних дисциплін
Протокол від 29.08.2023 №7

Розглянуто на засіданні кафедри соціології та психології (протокол від 15.08.2023 №8).

Розробник:

Доцент кафедри соціології та психології, кандидат психологічних наук
Пономаренко Я.С.

Рецензенти:

1. Професор кафедри юридичної психології Національної академії внутрішніх справ, доктор юридичних наук, професор Охріменко І.М.
2. Доцент кафедри соціології та психології факультету № 6 Харківського національного університету внутрішніх справ, кандидат психологічних наук, доцент Греса Н.В.

План лекції.

1. Виникнення й еволюція біхевіоризму.
2. Когнітивізм і теорії «рольової парадигми».
3. Психоаналіз.
4. Гештальт-психологія.
5. Гуманістична психологія.

Рекомендована література

Основна:

1. Культура фахового мовлення: навч. посібник/ за ред. Н. Д. Бабич. Чернівці: Книги - XXI, 2016. 496 с.
2. Загнітко А.П., Данилюк І.Г. Українське ділове мовлення: професійне і непрофесійне спілкування: [посібник]. Донецьк : БАО, 2016. 476 с.
3. Хоронжий А.Г. Основи соціального управління: курс лекцій: навч. посібник. Львів: Магнолія, 2019. 219 с.

Допоміжна:

4. . Москаленко В.В. Соціальна психологія: підручник. Київ: Центр учб. літ., 2016. 687 с.
5. Психологія у професійній діяльності поліції: навч. посіб./ [О.О. Євдокімова, І.В. Жданова, Д.В. Швець та ін.]; за заг. ред. В.В. Сокурєнко; МВС України, Харків. нац. ун-т внутр. справ. Харків, 2018. 426 с.

Інформаційні ресурси в Інтернеті:

6. Пошукова система Google Scholar <http://scholar.google.com/>
7. Система пошуку наукової інформації у відкритих архівах України (SSM) <https://oai.org.ua/>
8. Електронна бібліотека Наукова періодика України <http://www.irbis-nbuv.gov.ua/>

Текст лекції.

1. Виникнення й еволюція біхевіоризму

Методологія біхевіористичної концепції була закладена американським ученим **Д. Уотсоном** (1878-1958), у роботі якого "Світ, як його бачить біхевіорист" (1913) новий напрямок уперше заявив про себе. Однак перше експериментальне вивчення зв'язку між стимулом і реакцією, яке стало ядром дослідницького методу біхевіоризму, з'явилося раніше й було здійснено **Є. Торндайком** (1874-1949). Торндайк, ще не належав до цього напрямку, розробляв свої експерименти, орієнтуючись більшою мірою на близький до біхевіоризму функціоналізм. Але саме ці роботи, відкриті їм методики й закони стали ведучими в роботах біхевіористів. Це й дає підстави прилічити концепцію Торндайка до біхевіоризму.

З погляду Уотсона, поведінка - це система реакцій. Реакція - це ще одне

нове поняття, яке було введено в психологію у зв'язку з розвитком біхевіоризму. Оскільки Уотсон прагнув зробити психологію природничою наукою, те саме із цієї позиції необхідно було пояснити причини поведінки людини. Для Уотсона поведінка або вчинок людини пояснюються наявністю якого-небудь впливу на людину. Він вважав, що немає жодної дії, за якими не стояла б причина у вигляді зовнішнього агента, або стимулу. Так з'явилася знаменита формула "**S-R**" (**стимул-реакція**).

Для біхевіористів співвідношення S-R стало одиницею поведінки. Тому з погляду біхевіоризму основні завдання психології зводяться до наступного:

1. виявлення й опис типів реакцій;
2. дослідження процесів їх утворення;
3. вивчення законів їх комбінацій, тобто утворення складних реакцій.

У якості загальних і остаточних завдань психології біхевіористи висували два наступні завдання: прийти до того, щоб по ситуації (стимулу) передбачити поведінку (реакцію) людини й, навпаки, по характеру реакції визначити або описати її стимул, що викликав.

Так, біхевіоризм зробив предметом свого дослідження поведінку, із чим була пов'язана й нова назва психології того часу. При цьому під поведінкою розумілася об'єктивно спостережувана система реакцій організму на зовнішні й внутрішні стимули. Така зміна предмета дослідження пояснювалася завданням зробити психологію об'єктивною наукою. Це прагнення відповідало духу часу й стало причиною методологічної кризи психології. Біхевіористи вважали, що необхідно вивчати цілісні реакції організму як функції, спрямовані на забезпечення якогось процесу або досягнення певної мети.

Однак незабаром виявилася надзвичайна обмеженість схеми "S-R" для пояснення поведінки людей. Один із представників пізнього біхевіоризму **Є. Толмен**, який увів у цю схему істотне виправлення. Він запропонував помістити між S і R середню ланку, або "проміжні змінні" - V, у результаті схема придбала вид: "**S-V-R**".

Б. Скіннер (1904-1990) прагнучи переробити класичний біхевіоризм, виходив насамперед з необхідності систематичного підходу до розуміння людської поведінки. На основі підстави про те, що не тільки вміння, але й знання являють собою варіації поведінки, Скіннер розробив його особливий вид - оперантну поведінку.

При оперантному навчанні підкріплюється не стимул, а поведінка, операції, які робить суб'єкт у цей момент і які приводять до потрібного результату.

Таким чином, згідно з основними положеннями теорії соціального обміну, виділимо основні характеристики:

1. людська поведінка мотивована насамперед прагненням до задоволення й уникнення страждання;
2. дії інших людей є основним джерелом задоволення й страждання;
3. дії інших можна використовувати для того, щоб збільшити одержуване від них задоволення;

4. люди прагнуть одержати максимум задоволення при мінімумі витрат.

Обмін припускає наявність ресурсів, які можуть бути передані в процесі міжособистісної взаємодії. У якості ресурсів прийнято розглядати любов, статус, послуги, товари, інформацію й гроші. Очевидно, що різні типи ресурсів припускають різні правила обміну. Люди віддають перевагу одним ресурсам іншим. Ці, що воліються, бажані ресурси сприймаються як винагороди.

Найбільш значні праці в області соціального навчання належать **А. Бандурі** (1925-1988), як представнику соціально – когнітивного напрямку. Бандура приділяв особливу увагу дослідженню наслідування. Він виявив, що в якості моделей для наслідування вибирають людей своєї статі й приблизно того ж віку, які з успіхом вирішують проблеми, аналогічні тим, що встають перед самим суб'єктом. Велике поширення має наслідування людям, що займають високе положення. При цьому більш доступним, тобто більш простим, зразком, а також тим, з якими суб'єкт безпосередньо контактує, наслідують частіше.

Таким чином, розглянувши основні теорії біхевіоризму, а саме теорії соціального навчання й соціального обміну, можемо зробити висновок про те, що біхевіоризм виділяє зовнішні стимули як ключову детермінанту в розробці проблеми спілкування, яка визначає соціальну поведінку.

2. Когнітивізм і теорії «рольової парадигми»

Основна ідея когнітивного підходу - поведінка людини залежить від того, як вона сприймає соціальне оточення. Когнітивні схеми, що організують сприйняття й інтерпретацію соціального світу, впливають на поведінку людини. Таким чином, у центрі уваги когнітивістів виявляються процеси сприйняття, інтерпретації, запам'ятовування, формування образів і їх наступний вплив на поведінку людини. При цьому поведінка розуміється як спрямована активність, джерелом якої є мотивація.

Різні теорії когнітивістського напрямку включають чимало ідей, що пояснюють різні процеси спілкування, а саме:

1. теорія структурного балансу;
2. теорія комунікативних актів;
3. теорія конгруентності;
4. теорія каузальної атрибуції.

Загальне значення **теорій структурного балансу, комунікативних актів, конгруентності** (Ф. Хайдер, Т. Ньюком, Ч. Осгуд, П. Танненбаум і ін.) полягає в тому, що когнітивна структура сприймаючого суб'єкта буде збалансована, якщо вона підкоряється повсякденному життєвому правилу: «ми любимо те, що люблять наші друзі», «ми не любимо те, що подобається нашим ворогам».

Представник **теорії структурного балансу Ф. Хайдер** указує на те, що аналітична модель названих трьох теорій включає три обов'язкові елементи, а саме:

1. суб'єкта, що пізнає;
2. іншого суб'єкта, до якого перший ставиться певним чином;

3. об'єкта, із приводу якого й сприймаючий, і його партнер мають якусь думку.

Ф. Хайдер говорить про те, що дана аналітична модель є ідейною для когнітивізму про прагнення людини до збалансованої когнітивної структури. Завдання дослідника - визначити, який тип відносин між трьома позначеними елементами дає стійку збалансовану структуру, а який - викликає ситуацію дискомфорту.

Важливим внеском когнітивізму у вивчення соціальної поведінки людей є дослідження такого явища, як **каузальна атрибуція**, тобто яким чином люди інтерпретують причини поведінки інших в умовах недостатності інформації про ці причини (Є. Джонс і К. Девис, Д. Келлі, Р. Нісбет, Л. Росс і ін). У теорії спілкування особливе значення надається атрибуції щодо поведінки партнера по взаємодії, хоча процес атрибуції має місце при аналізі людиною всіляких соціальних явищ, Каузальною називається атрибуція щодо причин своєї або чужої поведінки або виникнення конкретної ситуації. (І. Мещерякова).

Представник теорії каузальної атрибуції **Д. Келлі** вважав, що будь-яка людина — це своєрідний дослідник, що прагне зрозуміти, інтерпретувати, передбачити й контролювати світ своїх особистих переживань, що робить висновок на основі свого минулого досвіду, що й будує припущення про майбутнє.

По теорії символічного інтеракціонізму **Д. Мід** (1863-1931) суспільство слід розуміти не як об'єктивну структуру, а як постійну взаємодію між діючими індивідами, які зустрічаються в рамках різних ситуацій. Д. Мід доводив, що особистість людини формується в процесі її взаємодії з іншими людьми, будучи моделлю тих міжособистісних відносин, які найбільше часто повторюються в її житті. Тому що в спілкуванні з різними людьми суб'єкт відіграє різні "ролі", його особистість являє собою свого роду об'єднання різних ролей, які він постійно "на себе ухвалює", причому мова має найважливіше значення.

Теорія Міда називається також теорією очікувань, тому що, на його думку, люди програють свої ролі з урахуванням очікувань навколишніх. Саме залежно від очікувань і від минулого досвіду (спостереження за батьками, знайомими) діти по-різному відіграють ті самі ролі.

3. Психоаналіз

Для представників психоаналітичного напрямку основною поведінкою людей є неусвідомлені, витиснуті в підсвідомість потяги. Внеском психоаналізу в розвиток теорії спілкування, а саме міжособистісного спілкування, можна вважати дослідження відносин у родині як ключового фактора формування особистості, а також відносин між терапевтом і клієнтом (проблема переносу). Кожна людина може представити свої ранні відносини як теми власного міжособистісного життя, а всі наступні відносини - у вигляді розвитку й повторення цих тем.

Так, представник **психодинамічної теорії** (З.Фрейд, Г.Салліван, А.Адлер,

К.Юнг, Е.Фромм, К.Хорні) Г. С. Салліван говорить про те, що люди невіддільні від свого оточення, особистість формується тільки в рамках міжособистісного спілкування, особистість і характер перебувають не усередині людини, а проявляються у відносинах з іншими людьми, при цьому з різними людьми в різних аспектах.

Згідно психодинамічної теорії, із самого раннього дитинства люди встановлюють шаблони, або паттерни, поведінки, під які схильні підганяти всі майбутні відносини або всі важливі наступні відносини. Якщо в дитини підтримувалися теплі відносини з батьком, то, можливо, що він буде прагнути розглядати чоловічу авторитетну фігуру в позитивному світлі. Якщо ж, навпаки, батько був дуже строгим стосовно дитини, то, можливо, той буде розглядати авторитетних чоловіків як загрозливих і ставитися до них відповідним чином. Якщо дитині доводилося боротися за батьківську увагу зі своїми братами й сестрами, те, швидше за все, рівних собі він буде вважати суперниками в боротьбі за обмежені ресурси і т.д.

Так, до основних положенням **З. Фрейда** (1856-1939) ставляться наступні методологічні принципи:

1. розуміння психічного розвитку як мотиваційного, особистісного;
1. розгляд розвитку як адаптації до середовища;
2. рушійні сили психічного розвитку завжди вроджені й несвідомі і являють собою психічну енергію, дану у вигляді потягів або прагнень людини й прагнучи до розрядки, тобто задоволенню;
3. основні механізми розвитку, які також є вродженими, закладають основи особистості і її мотивів уже в ранньому дитинстві.

Важливим моментом у розвитку психоаналізу було й зміна підходу до проблеми психологічного захисту. Якщо у Фрейда захист виконував функції примирення внутрішньособистісного конфлікту (між Ід і Супер-его), то в нових теоріях Хорні, Фромма, Саллівана й інших учених вона використовувалася й при конфліктах між суб'єктом і навколишнім оточенням.

Заслуга **К. Юнга**, як представника психодинамічної теорії, важливим аспектом якої є для нас вивчення міжособистісного спілкування, полягає в наступному. Юнг показав, що несвідома частина психіки людини є найважливішою інформаційною й творчою базою людини, що несвідомо містить значно більше інформації, тому свідомість є сполучною ланкою зі світом, із природою, космосом. Юнг вказував, що саме в несвідоме надходить та інформація із зовнішнього світу, яка споконвічно має малу інтенсивність або інші параметри, що роблять її недоступною для свідомості людини.

Ще один представник психодинамічної теорії **А. Адлер** (1870-1937) став засновником нового соціально-психологічного підходу до дослідження психіки людини. Саме в розвитку нових ідей своєї концепції він і розійшовся із Фрейдом. Його теорія, викладена в книгах "Про нервовий характер" (1912), "Теорія й практика індивідуальної психології" (1920), "Людинознавство" (1927), "Сенс життя" (1933), являє собою зовсім новий напрямок, дуже мало пов'язаний із класичним психоаналізом і складає цілісну систему розвитку особистості.

К. Хорні (1885- 1953) і Е. Фромма (р. 1900) прийнято вважати лідерами неофрейдизма. **К. Хорні** вважає, щоб розкрити причину неврозів слід звернутися до соціального оточення, яке обумовлює поведінку, прийняту за невротичну. Тобто ми бачимо, що одним з основних моментів, у концепції Хорні, є соціальні фактори. При цьому категорія спілкування, як складний багатоплановий процес установлення й розвитку контактів між людьми, відіграє важливу роль у процесі соціалізації особистості.

Е. Фромм вважає, що в особистості немає нічого природженого. Усі психічні прояви - ефект її заглибленості в різні соціальні середовища. Ідея про несвідому динаміку мотивів поведінки особистості залишається для Фромма єдиною, як і для всіх представників психодинамічної теорії.

Серед психоаналітичних концепцій найважливіше значення для розвитку теорії спілкування має **трансактний аналіз Е. Берна**. Виділивши в поведінці кожної людини три типи станів Я, названих їм "Батько", "Дорослий" і "Дитина", Берн вважав, що ціль простого трансактного аналізу - з'ясувати, який саме стан "Я" відповідає за трансактний стимул і який стан людини здійснив трансактну реакцію й тим самим визначає характер взаємин між людьми. Трансакція в теорії Берна є одиницею соціального спілкування, що полягає з комунікативному стимулі й комунікативної реакції, наприклад, питання-відповідь.

Так, розглянувши основні теорії психоаналітичного напрямку, можемо зробити висновок про те, що ключовою детермінантою в розробці проблеми спілкування в даних концепціях є неусвідомлювані, витиснуті в підсвідомість потяги.

4. Гештальт-психологія

Гештальт-психологічний напрямок у психології виник на початку 20-х років у Німеччині. Створення даної школи пов'язане з такими дослідниками, як М.Вертгеймер, В. Келер, К. Коффка й К.Левіна, які заклали методологію напрямку.

Гештальт-психологія досліджувала цілісні структури, з яких полягає психічне поле, розробляючи нові експериментальні методи. Таким чином, на відміну від інших розглянутих нами психологічних напрямків, що кардинально переглянули предмет психології, представники гештальт-психології вважали, що предметом психологічної науки є дослідження змісту психіки, пізнавальних процесів, а також структури й динаміки розвитку особистості.

Гештальт-психологія суттєво трансформувала колишнє розуміння структури свідомості й когнітивних процесів. Головна ідея цієї школи полягала в тому, що в основі психіки лежать не окремі елементи свідомості, а цілісні фігури - гештальти, властивості які не є сумою властивостей їх частин. Тому багато представників даного напрямку приділяли значну увагу проблемі психічного розвитку, тому що саморозвиток ототожнювався ними зі зростом і диференціацією гештальтів.

Представник гештальт-психології **К. Левін** свою теорію особистості називав "теорія психологічного поля". Основні положення цієї концепції

викладені їм у роботах "Динамічна теорія особистості" (1935) і "Принципи топологічної психології" (1936), тому що для пояснення він використовував поняття з топології - науки про просторові відносини між об'єктами, а також математики й фізики.

Так, дослідження Левіна допомогли створити експериментальні методи дослідження в соціальній психології, психології особистості й психології спілкування. Таким чином, він створював нові напрямки в цих областях. Соціально-психологічні експерименти також допомогли Левіну, єдиному із усіх гештальт-психологів, створити нову наукову школу в США.

5. Гуманістична психологія

Основна ідея гуманістичної психології полягає в тому, що людина від природи здатна до самовдосконалення, сама сутність людини постійно рухає її в напрямку особистісного росту, творчості й самодостатності. Цей напрямок, що з'явився в США в 40-х роках, будувався на основі філософської школи екзистенціалізму.

Лідери гуманістичної психології звернулися до досягнень філософії XX в., насамперед до екзистенціалізму, що вивчав внутрішній світ, екзистенцію людини. Так з'явилася нова детермінація, що пояснює розвиток людини її прагненням до самоактуалізації, творчої реалізації своїх потенційних можливостей. Частково переглядаються й взаємини особистості із суспільством, тому що соціальне оточення може не тільки збагатити людину, але й стереотипізувати її.

Таким чином, і логіка розвитку психології, і ідеологія суспільства приводили до необхідності появи такого шляху в психології, який прагнула сформулювати гуманістична психологія, який розвивали Г. Олпорт, А. Маслоу й К. Роджерс.

А. Маслоу були розроблені найважливіші теоретичні положення гуманістичного напрямку - про самоактуалізацію, види потреб і механізмах розвитку особистості. У своїх психологічних дослідженнях Маслоу майже не проводив глобальних, великомасштабних експериментів, які прийняті в американській психології, особливо в біхевіоризмі. Для нього характерні невеликі, пілотажні дослідження, які не стільки намацували нові шляхи, скільки підтверджували те, до чого він прийшов у своїх теоретичних міркуваннях. Такий підхід був притаманний Маслоу із самого початку, саме так він підійшов до дослідження самоактуалізації, одного із центральних понять своєї концепції гуманістичної психології.

Феноменологічний підхід до особистості найбільш виражений у роботах **Карла Роджерса**, який вплинув на формування терапевтичних і педагогічно-освітніх сучасних стратегій, і виділив три основні умови діалогічного спілкування:

1. природність і спонтанність у вираженні почуттів і відчуттів, які виникають між партнерами в кожному конкретний момент взаємодії;

2. безумовно позитивне відношення до інших людей і до самого себе, турбота про іншого і прийняття його як рівноправного партнера по спілкуванню;
3. емпатичне розуміння, уміння тонко й адекватно співпереживати почуттям, настроям, думкам іншого в ході контактів з ним.

Багато положень екзистенціальної теорії **В. Франкла** ґрунтуються на ідеях гуманістичної психології. У центрі концепції Франкла перебуває вчення про цінності, тобто поняття, що несуть у собі узагальнений досвід людства про зміст типових ситуацій. Він виділяє три класи цінностей, які дозволяють зробити життя людини осмисленим:

1. цінності творчості (наприклад, праця);
2. цінності переживання (наприклад, любов);
3. цінності відносин, свідомо сформовані стосовно тих критичних життєвих обставин, які ми не в змозі змінити.

Таким чином, розглянувши основні теорії гуманістичного напрямку, можемо зробити висновок про те, що ключовою детермінантою в розробці проблеми спілкування в даних концепціях є спрямованість особистісних орієнтацій і потреб.

Протягом даної лекції ми познайомилися з основними психологічними теоріями, які описують процес спілкування. Кожний з названих підходів виділяє ключову детермінанту, що визначає соціальна поведінка. Для біхевіоризму це зовнішні стимули, для когнітивних теорій це внутрішні психологічні мотивації, для психоаналітичного напрямку - неусвідомлювані, витиснуті в підсвідомість потяги, для рольової парадигми - структура рольових приписань. Істотний вплив на розвиток теорії спілкування виявили ідеї гуманістичної психології й гештальт-психології.

Предметна область теорії спілкування задається як кількісними, так і якісними параметрами. З урахуванням суджень фахівців до досліджуваної нами області спілкування можна віднести:

- психічні процеси й стани, що забезпечують трансакцію;
- комунікативні практики, які опосередковують взаємодію між людьми;
- норми й правила, що роблять можливими спільну діяльність, часто неусвідомлювані, вироблювані в рамках певної соціокультурної групи.

Так, реальний процес спілкування являє собою функціональна єдність усіх перерахованих елементів.